

แนวคิด เรื่องอุดมการณ์และพัฒนาการของอุดมการณ์ทุนนิยมในประเทศไทย

การศึกษาปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสังคม ซึ่งล้วนมีความหลากหลายและซับซ้อนนั้น อาจกระทำได้ด้วยการใช้แนวคิดอย่างใดอย่างหนึ่งในการทำความเข้าใจหรืออธิบายปรากฏการณ์เหล่านั้น และก็ยังขึ้นอยู่กับว่าแนวคิดที่นำมาใช้นั้นมีพลังในการอธิบายมากน้อยเพียงใด ทั้งนี้ เพราะแต่ละแนวย่อมมีวิธีการมองและจุดยืนในการให้ความสำคัญแตกต่างกัน สำหรับวิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะใช้แนวคิดเรื่องอุดมการณ์เป็นแนวทางในการศึกษา เหตุผลสำคัญที่ทำให้ผู้ศึกษาเลือกแนวคิดดังกล่าวคือ ประการแรก ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคมไทยนั้นเป็นผลมาจากการดำเนินนโยบายของรัฐที่ถูกครอบงำด้วยกระแสอุดมการณ์หลักคือ ทุนนิยม นับตั้งแต่ปีพ.ศ.2398 เป็นต้นมา ประการที่สอง เนื่องจากการศึกษาครั้งนี้เกี่ยวข้องกับอุดมการณ์ ทำให้ต้องพิจารณาจากโลกต่าง ๆ ที่ถูกนำมาเป็นเครื่องมือในการเผยแพร่อุดมการณ์ โดยที่กลไกเหล่านี้จะส่งผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงระบบคิดของชาวบ้านในการปรับตัวและเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของตน พฤติกรรมที่แสดงออกอาจมีลักษณะทั้งในด้านขัดแย้งและสอดคล้องกับสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป ประการสุดท้าย ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นถูกพิจารณาว่าเป็นผลมาจากการสร้างอุดมการณ์อย่างสม่ำเสมอโดยผ่านกลไกต่าง ๆ อันมีลักษณะเป็นการสืบทอด ทั้งนี้ เพื่อให้สังคมดำรงอยู่ได้ ในแง่นี้อาจรู้ได้จากการกระทำเพราะการกระทำย่อมแสดงให้เห็นถึงแนวคิดที่อยู่เบื้องหลังได้เช่นกัน ด้วยเหตุผลที่กล่าวมานี้ การใช้แนวคิดเรื่องอุดมการณ์จึงช่วยให้เกิดความเข้าใจปรากฏการณ์ต่าง ๆ ได้ชัดเจนขึ้น

อนึ่ง คำว่า อุดมการณ์และอุดมการณ์ เคยมีการถกเถียงว่าคำไหนเป็นคำที่ถูกต้องและได้มีการเสนอให้ใช้คำว่าอุดมการณ์ดีกว่า (จางงศ์ ทองประเสริฐ, 2516: 97-102; 2519: 319-320; 2520: 94-96; 2524: 268-269) ซึ่งในเวลาต่อมาก็ได้เก็บคำนี้ไว้ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2525 ด้วยเช่นกัน (2526: 911) แต่ก็ยังปรากฏในปัจจุบันว่า

มีการใช้คำนี้ทั้งสองแบบ และโดยทั่วไปมักจะใช้ในความหมายที่ตรงกับภาษาอังกฤษว่า Ideology ในขณะที่พจนานุกรมศัพท์สังคมวิทยาอังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (2532: 181) ได้แปลคำนี้ออกเป็นภาษาไทยว่า คตินิยม และอุดมคตินิยม กลับปรากฏว่าไม่นิยมนำมาใช้กันอย่างแพร่หลาย อย่างไรก็ตาม สำหรับวิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะใช้คำว่า อุดมการณ์ เท่านั้น ส่วนคำว่า อุดมการ ยังคงไว้ตามเดิมในกรณีที่มีการอ้างอิงและผู้แต่งท่านนั้นได้ใช้คำนี้อยู่ก่อนแล้ว

อุดมการณ์ในทฤษฎีของนักมานุษยวิทยา

ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า แนวความคิดที่ใช้ในการศึกษาคำนี้คือ แนวคิดเรื่องอุดมการณ์ ซึ่งเป็นแนวคิดหนึ่งที่นักมานุษยวิทยาได้ให้ความสนใจ โดยพิจารณาอุดมการณ์ในฐานะ เป็นวัฒนธรรมอย่างหนึ่ง เมื่อเป็นดังนี้อุดมการณ์จึงมีหน้าที่กำหนดแนวทางปฏิบัติให้กับคนส่วนใหญ่ในสังคมยอมรับและนำไปปฏิบัติ (Geertz, 1973) นอกจากนี้อุดมการณ์จะสามารถดำรงอยู่ในสังคมได้เป็นเวลานานก็ต่อเมื่อมัน เป็นสิ่งที่ทุกคนยอมรับและนำไปปฏิบัติ รวมทั้งสอดคล้องกับสภาพแวดล้อมทางสังคมนั้น ในทางตรงกันข้ามหากอุดมการณ์ไม่เป็นที่ยอมรับในสังคม อุดมการณ์ก็ต้องเสื่อมสลายไป

อย่างไรก็ตาม การศึกษาคำนี้ นอกจากพิจารณาอุดมการณ์ในแง่วัฒนธรรมแล้ว ยังพิจารณาว่า ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคมล้วนเป็นผลมาจากการสร้างอุดมการณ์ (reproduction)* และการทำให้สังคมมีการสืบทอดอุดมการณ์นั้น ๆ ซึ่งอาจมีทั้งลักษณะขัดแย้งและสอดคล้องเพื่อให้สังคมดำรงอยู่ได้ แต่ก่อนที่จะนำไปสู่เนื้อหาของแนวคิดนี้ ประเด็นแรกที่ควรพิจารณาคือ ความหมายของคำว่า อุดมการณ์ ทั้งนี้เพราะมีนักวิชาการทั้งไทยและต่างประเทศได้ให้ความหมายไว้หลายท่านและมักจะมีทฤษฎีที่แตกต่างกันออกไป กล่าวคือ

---

*นักวิชาการบางท่านใช้คำว่า การผลิตซ้ำ การผลิตใหม่ หรือการผลิตขึ้นใหม่ โดยทั่วไป เป้าหมายของการผลิตขึ้นใหม่ก็คือ การปลูกฝังอบรมให้สมาชิกของสังคมยอมรับอุดมการณ์ของสังคมนั้นเอง

คาร์ล มาร์กซ์ และเฟรเดริก เองเงิลส์ มีความเห็นว่า อุดมการณ์เป็นวิถีคิดของชนชั้นหนึ่ง ซึ่งต้องการรักษาผลประโยชน์ทางชนชั้นของตนไว้ และพยายามเผยแพร่ความคิดของตนให้ชนชั้นอื่นในสังคมยอมรับและนับถือ (Henry D. Aiken, 1956: 17-18 อ้างถึงใน กระทบท ทองธรรมชาติ, 2526:29)

หลุยส์ อัลธุสแซร์ ได้ให้คำอธิบายความหมายของอุดมการณ์ว่า เป็นระบบของความคิดระบบภาพตัวแทน (representation) ซึ่งมีหน้าที่ปฏิบัติการทางสังคม (กาญจนา แก้วเทพ, 2529: 17)

ทาลคอต พาร์สัน ได้ให้ความหมายว่า อุดมการณ์เป็นระบบความคิดโดยทั่ว ๆ ไป ที่สมาชิกของชุมชนหนึ่งยึดมั่นร่วมกัน (ชียอนันต์ สมุทวณิช, 2516: 5)

ดักลาส โอลิเวอร์ ได้สรุปความหมายของอุดมการณ์ไว้ว่า เป็นการศึกษาระบบความคิดของมนุษย์ที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ทั้งทางธรรมชาติและทางสังคม รวมทั้งยังเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตร่วมกันในสังคม (ดักลาส โอลิเวอร์, 2528: 56-66)

อมรา พงศาพิชญ์ ได้เสนอคำอธิบายอุดมการณ์ว่า หมายถึง ระบบคิดหรือระบบการให้ความหมาย ซึ่งถูกยกให้มีฐานะอยู่ในโครงสร้างส่วนบนที่สะท้อนสภาพความจริงที่เกิดขึ้นในโครงสร้างส่วนล่าง (อมรา พงศาพิชญ์, 2535)

กาญจนา แก้วเทพ ได้นิยามคำว่าอุดมการณ์โดยใช้ทฤษฎีระบบสมจากนักลัทธิมาร์กซ์หลาย ๆ ท่านว่า อุดมการณ์เป็นผลผลิตจากระบบจิตสำนึก เป็นผลผลิตที่มีกระบวนการผลิต และกระบวนการผลิตขึ้นใหม่ (กาญจนา แก้วเทพ, 2527: 2)

แม้ว่านักวิชาการจะให้ความหมายของคำว่าอุดมการณ์ไว้ต่าง ๆ กัน แต่ก็พอที่จะสรุปอย่างกว้าง ๆ ได้ว่า อุดมการณ์คือ ระบบคิดหรือแนวความคิดที่มีส่วนผลักดันให้เกิดพฤติกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งของมนุษย์ในการที่จะบรรลุถึงจุดมุ่งหมายที่ได้กำหนดไว้ ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือ อุดมการณ์ทางการเมือง ซึ่งจะพบว่าอุดมการณ์ประชาธิปไตยเป็นอุดมการณ์หลักที่กำลังแพร่หลายและ เป็นที่ยอมรับกันในสังคมปัจจุบัน

เนื่องจากแนวคิดที่ใช้ศึกษาอุดมการณ์มีวิธีการเข้าสู่ปัญหา (approach) ที่แตกต่างกันซึ่งเกิดขึ้นจากความแตกต่างในเรื่องค่านิยม แต่ในที่นี้จะยึดถือกลุ่มที่ศึกษาอุดมการณ์โดยมีสมมุติฐานในเรื่องการดำรงอยู่และจิตสำนึก (being-consciousness) ที่อธิบายว่าภาคปฏิบัติการ (practice) ในด้านต่าง ๆ จะเป็นตัวสื่อกลาง (mediator) ระหว่างการดำรงอยู่และการเกิดจิตสำนึก แนวทางนี้จะมองการเกิดจิตสำนึกหนึ่ง ๆ ในลักษณะกระบวนการและเน้นภาคปฏิบัติการของมนุษย์ภายใต้เงื่อนไขที่แวดล้อม สำหรับนักทฤษฎีที่สำคัญซึ่งใช้วิธีการเข้าสู่ปัญหาตามแนวทางนี้ ได้แก่ หลุยส์ อัลธุสแซร์ แอนดรู เทอร์ตัน เป็นต้น ส่วนนักวิชาการของไทยที่ศึกษาสังคมไทยตามแนวทางนี้ เช่น กาญจนา แก้วเทพ อานันท์ กาญจนพันธุ์ และชยันต์ วรรธนะภูติ

แนวคิด เรื่องอุดมการณ์ในทรรศนะของมาร์กซ์

ก่อนที่จะนำไปสู่รายละเอียดของแนวคิดเรื่องอุดมการณ์ ควรทำความเข้าใจกับมาร์กซ์ที่มีต่อเรื่องอุดมการณ์ก่อน ทั้งนี้ เพราะนักวิชาการในรุ่นต่อมามีส่วนได้รับอิทธิพลแนวคิดของมาร์กซ์ทั้งสิ้น โดยเฉพาะ หลุยส์ อัลธุสแซร์ นักมานุษยวิทยา มาร์กซิสต์ชาวฝรั่งเศส ได้พยายามดัดแปลงแนวความคิดของมาร์กซ์มาใช้ในรูปแบบต่าง ๆ เพื่อเป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์สังคม และอาจกล่าวได้ว่าแนวคิดของอัลธุสแซร์ยังมีอิทธิพลต่อนักมานุษยวิทยา มาร์กซิสต์ท่านอื่น ๆ ด้วย (ยศ สันตสมบัติ, 2530: 248-273)

แม้ว่าในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ความพยายามของมาร์กซ์และ เองเงิลส์ที่จะค้นหาทฤษฎีวิวัฒนาการสังคม เป็นสิ่งที่ทำได้โดยไม่ยากลำบากแต่อย่างใด ทั้งนี้เพราะในช่วงเวลานั้นมานุษยวิทยาได้พัฒนาขึ้นมาเป็นศาสตร์แล้ว แต่ผลงานของนักมานุษยวิทยาส่วนใหญ่เป็นข้อมูลที่ได้มาจากการศึกษาสังคมดั้งเดิม ซึ่งนำมาใช้ในการอธิบายประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติ อย่างไรก็ตาม กล่าวได้ว่าผลงานทางมานุษยวิทยาที่มีอิทธิพลต่อมาร์กซ์และ เองเงิลส์ในการอธิบายขั้นตอนของวิวัฒนาการสังคม ได้แก่ งานของลิวอิส เฮนรี่ มอร์แกน ทั้งนี้มาร์กซ์และ เองเงิลส์มีความเห็นสอดคล้องกับมอร์แกนว่า การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิตเป็นเงื่อนไขหรือปัจจัยที่สำคัญที่สุดในการอธิบายการเปลี่ยนแปลงสังคม นอกจากนี้งานของมอร์แกนยังเป็นแนวทางให้มาร์กซ์และ เองเงิลส์ค้นพบหลักฐานการเปลี่ยนแปลงของสังคมยุคก่อนระบบทุนนิยม และกระบวนการอันนำไปสู่การเกิดขึ้นของระบบทุนนิยมอีกด้วย (ยศ สันตสมบัติ, 2530: 25)

หนังสือเรื่อง The German Ideology เป็นหนังสือเล่มแรกๆที่มาร์กซ์และ เองเงิลส์ได้วิเคราะห์กระบวนการวิวัฒนาการสังคมและรูปแบบของสังคมก่อนทุนนิยมไว้ค่อนข้างละเอียด โดยเสนอกระบวนการสองกระบวนการที่ทำงานควบคู่กันไป กระบวนการแรกคือ การปะทะสังสรรค์ระหว่างมนุษย์ที่ทำงานร่วมกันในการผลิต กระบวนการนี้นำไปสู่ความคิด ค่านิยม และสถาบันสังคม ซึ่งเป็นผลผลิตของสังคม ดังนั้น เขาจึงสรุปว่า สังคมเป็นตัวกำหนดความคิด ค่านิยม ความเชื่อ และความต้องการของปัจเจกบุคคล ส่วนกระบวนการที่สอง ได้แก่ กระบวนการเผยแพร่ความคิดหรืออุดมการณ์หลักให้กับสมาชิกในสังคม อาจกล่าวได้ว่ากระบวนการนี้จะนำไปสู่การรวมตัวของความคิด ค่านิยม และสังคม ที่เป็นไปในทิศทางเดียวกันกับอุดมการณ์หลัก มาร์กซ์และ เองเงิลส์เรียกกระบวนการที่สองนี้ว่า Ideology (ยศ สันตสมบัติ, 2530: 33-34)

สำหรับการศึกษาเรื่องอุดมการณ์ มาร์กซ์เสนอว่า เราต้องศึกษาอุดมการณ์ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับในแต่ละยุคแต่ละสมัย โดยพิจารณาว่า อุดมการณ์เป็นเรื่องของความคิดร่วมของสังคม

การศึกษาอุดมการณ์ควรพยายามอธิบายต้นกำเนิดหรือความเป็นมาของอุดมการณ์ และดูว่ามันจะเชื่อมโยงกับสภาพของสังคมและประวัติศาสตร์ได้อย่างไร ทั้งนี้โดยใช้ทฤษฎีทางวัตถุนิยมประวัติศาสตร์ (Historical Materialism) เป็นแนวทางในการอธิบาย

ในหนังสือ The German Ideology มาร์กซ์ได้เสนอปรัชญาวัตถุนิยมประวัติศาสตร์ ซึ่งเป็นปรัชญาที่ตรงข้ามกับปรัชญาจิตนิยม กล่าวคือ ในขณะที่ปรัชญาจิตนิยมถือว่า จิตหรือความคิดของมนุษย์ เป็นพลังสร้างสรรค์กำหนดและควบคุมพัฒนาการของสังคมมนุษย์ ความคิดของมนุษย์ เป็นปรากฏการณ์ที่อิสระ ปรัชญาวัตถุนิยมกลับเชื่อว่า ความคิดหรือจิตของมนุษย์ถูกกำหนดหรือเป็นผลของวิถีแห่งการดำรงชีวิตของเขา มาร์กซ์กล่าวว่า วิถีการผลิตในชีวิตทางวัตถุเป็นตัวควบคุมลักษณะทั่วไปทางสังคม การเมือง และกระบวนการทางจิตใจของชีวิต ความคิดของมนุษย์หาได้ เป็นตัวกำหนดสภาพความเป็นอยู่ของมนุษย์ไม่ ในทางตรงกันข้ามสภาพความเป็นอยู่ทางสังคมของเขาต่างหากที่กำหนดความคิดของเขา (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2526: 83)

นอกจากนี้การที่จะรู้จิตสำนึกที่แท้จริงของคนนั้น เราต้องวิเคราะห์จากสภาพความขัดแย้งในชีวิตจริงของเขา ทั้งนี้มาร์กซ์ได้สรุปกฎพื้นฐานของความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปร 3 ตัว คือ อุดมการณ์ จิตสำนึก และการปฏิบัติการทางสังคมไว้ว่า *จิตสำนึกของคนเกิดมาจากปฏิบัติการในชีวิตจริง ความคิดของคนไม่ได้เกิดจากตัวเขาคนเดียว และไม่ได้หล่นมาจากฟ้า หากแต่เกิดมาจากความสัมพันธ์ที่ตัวเขาและกลุ่มมีต่อกันและกัน โดยตัวแปรทั้งสามนี้มีความสัมพันธ์ในเชิงวิภาษวิธี* คือ ต่างกำหนดซึ่งกันและกัน และเพื่อที่จะตอบคำถามว่าจิตสำนึกของคนเกิดขึ้นมาและคลี่คลายมาจนมีลักษณะดังกล่าวนับปัจจุบันได้อย่างไรนั้น มาร์กซ์เสนอว่า ต้องใช้วิธีการวิเคราะห์ย้อนกลับไปในประวัติศาสตร์ในระยะเริ่มแรกของมนุษยชาติ บรรดาความคิดและจิตสำนึกของคนล้วนสะท้อนมาจากกิจกรรมในชีวิตจริง ผู้ใดประกอบการทำมาหากินอย่างไร ก็มีจิตสำนึกอย่างนั้น (กาญจนา แก้วเทพ, 2527: 6)

หนึ่งสำหรับลักษณะสำคัญของวิชาวิธีนั้นมียุ 4 ประการคือ (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2526: 81-82)

1. ถือว่าสรรพสิ่งและปรากฏการณ์ทั้งหลายเกี่ยวข้องกัน ต่างกำหนดซึ่งกันและกัน
2. ถือว่าสรรพสิ่งอยู่ในสภาพ เคลื่อนไหวและเปลี่ยนแปลงเป็นนิจ เสื่อมสลาย เกิดขึ้นใหม่ และพัฒนาการ
3. ขบวนการเปลี่ยนแปลง เกิดขึ้นจากการ เปลี่ยนแปลงทางปริมาณทีละน้อยซึ่งมองไม่เห็น นำให้เกิดการ เปลี่ยนแปลงทางคุณภาพอัน เป็นการ เปลี่ยนที่พื้นฐาน เห็นชัด
4. ถือว่าสรรพสิ่งมีความขัดแย้งภายในคือ ในของสิ่งเดียวกันจะมีทั้งด้านบวกและด้านลบ การต่อสู้ขัดแย้งกันภายในสรรพสิ่งนี้ทำให้เกิดการ เปลี่ยนแปลง

กล่าวโดยสรุป มาร์กซ์และ เองเกลส์ได้ใช้ปรัชญาวัตถุนิยมประวัติศาสตร์ในการอธิบาย การเปลี่ยนแปลงทางสังคม ทั้งนี้โดยมิได้ปฏิเสธหรือมองข้ามความสำคัญของความคิด ความเชื่อ และค่านิยมทางสังคม เขายืนยันว่ามนุษย์จะดำรงชีวิตประกอบกิจกรรมของตนโดยอาศัยความคิด ความเชื่อ และค่านิยมที่พวกเขาสร้างขึ้น โดยเฉพาะชนชั้นปกครองมักจะ เผยแพร่อุดมการณ์ของตน เพื่อให้คนส่วนใหญ่เข้าไป เป็นแนวทางในการปฏิบัติ ทั้งนี้เพื่อให้เกิดความ เป็น เอกภาพและความมี ระเบียบในสังคม

กลไกและภาคปฏิบัติการณ์ของอุดมการณ์

ดังที่กล่าวแล้วว่า ในการศึกษาเรื่องอุดมการณ์นั้น มีวิธีการเข้าสู่ปัญหาที่แตกต่างกัน ทั้งนี้เป็นผลมาจากความแตกต่างในเรื่องค่านิยม และวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ก็ยึดแนวการศึกษา อุดมการณ์ที่พิจารณาว่า ภาคปฏิบัติการณ์ในด้านต่าง ๆ ของอุดมการณ์นั้น จะเป็นสื่อกลางระหว่าง การดำรงอยู่และการเกิดจิตสำนึก ในการศึกษาเรื่องนี้พบว่า มีนักทฤษฎีอุดมการณ์หลายคน ที่สนใจต่อปัญหานี้ แต่ที่สำคัญและจะกล่าวถึงในที่นี้คือ หลุยส์ อัลตุสเซร์ จากการศึกษาเรื่อง

อุดมการณ์ เขาได้เห็นมาหาแนวคิด เรื่องกระบวนการผลิตในสังคมโดย เฉพาะ เรื่องบทบาทของอุดมการณ์ที่จะต้องมีการสร้างขึ้นอย่างสม่ำเสมอ เพื่อให้อุดมการณ์ดำรงต่อไปในสังคม ดังที่อธิบายว่า (กาญจนา แก้วเทพ, 2529: 18)

. . . บทบาทที่เป็นจริงของอุดมการณ์ในการก่อตัวทางสังคมนั้นไม่ได้ เกิดขึ้นจากความนึกคิดของปัจเจกบุคคลคนใดคนหนึ่ง หากแต่ก่อตัวมาจากโครงสร้างทางสังคมซึ่งส่งผลให้เกิดระบบภาพตัวแทนทางความคิดขึ้น. . . ในทุกสังคมจำเป็นต้องมีอุดมการณ์เพื่อทำหน้าที่สร้างสรรค์ ปรับปรุง เปลี่ยนแปลง และคิดตั้งปัจเจกบุคคลให้เข้ากับเงื่อนไขการดำรงอยู่ของเขา เพราะฉะนั้นสังคมจึงต้องการระบบความคิดอันหนึ่ง ระบบความเชื่อ และระบบคุณค่าที่จะทำให้คนมีชีวิตอาศัยอยู่ในโลกนี้. . .

จากการที่อุดมการณ์เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการคงอยู่ของสังคมดังที่กล่าวมานี้ จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีการปฏิวัติงานของกลไก เพื่อทำหน้าที่สืบทอดอุดมการณ์นั้น ทั้งในแง่เศรษฐกิจ การเมือง และสังคม กลไกเหล่านี้เป็นเสมือนกรอบที่กำหนดพฤติกรรมและความเชื่อของคนในสังคม และในการสร้างอุดมการณ์ให้มีอยู่ในสังคมได้อย่างต่อเนื่องนั้น ชนชั้นปกครองจะใช้กลไกของรัฐเป็นเครื่องมือสำคัญในการเผยแพร่อุดมการณ์ของตน เขากล่าวว่า อุดมการณ์ของชนชั้นปกครองมิได้กลายเป็นอุดมการณ์ขึ้นมาเพราะบารมีของพระเจ้า และก็มีไว้เป็นเพราะการยึดอำนาจรัฐไว้เท่านั้น แต่เป็นไปได้ เช่นนั้นก็โดยการจัดตั้งกลไกทางอุดมการณ์ของรัฐ ซึ่งทำให้อุดมการณ์นั้นเกิดขึ้นได้ และกลายเป็นอุดมการณ์ขึ้นมาในการปกครอง (Althusser, 1971: 185 อ้างถึงใน ชัยอนันต์ สมุทวณิช, 2534: 60)

พิจารณาในแง่นี้แล้วจะเห็นว่า บทบาทของรัฐในการสืบทอดความสัมพันธ์ทางการผลิตเกิดขึ้นได้ก็เพราะรัฐมีกลไกต่าง ๆ และในการใช้อำนาจรัฐผ่านทางกลไก เหล่านี้อาจแบ่งออกได้เป็นสองประเภทคือ กลไกทางอุดมการณ์ของรัฐและกลไกทางด้านปราบปรามของรัฐ

แม้ว่ากลไกของรัฐในการสืบทอดอุดมการณ์มีอยู่ด้วยกันสองประเภท แต่กลไกทั้งสองก็มีความแตกต่างกัน ทั้งนี้พิจารณาได้จากหน้าที่ของกลไกทั้งสอง กล่าวคือ ลักษณะกลไกทางด้านการปราบปรามของรัฐนั้นมักจะทำหน้าที่ด้วยการใช้ความรุนแรง ทำหน้าที่เพียงด้านเดียว และเป็นกลไกของทางการ เช่น กองทัพ คุก ฯลฯ ในขณะที่กลไกด้านอุดมการณ์จะทำหน้าที่โดยใช้อุดมการณ์ ทำหน้าที่หลากหลาย มีหลายรูปแบบ และที่สำคัญกลไกเหล่านี้มีของเอกชนรวมอยู่ด้วย เช่น ศาสนา วัด ครอบครัว พรรคการเมือง หนังสือพิมพ์ วิทยุ โทรทัศน์ ฯลฯ (กาญจนา แก้วเทพ, 2529: 47-51)

อย่างไรก็ตาม ในความเป็นจริงอาจพบว่า กลไกด้านอุดมการณ์ก็ไม่มีอะไรแตกต่างไปจากกลไกของรัฐที่เป็นทางการมากนัก เพียงแต่แยกกันโดยมีกฎหมายระบุไว้เท่านั้น เพราะรัฐที่เป็นรัฐของชนชั้นปกครองนั้นไม่ได้เป็นสาธารณะหรือเป็นเอกชน แต่เป็นเงื่อนไขเบื้องต้นในการที่จะแยกความแตกต่างระหว่างภาครัฐกับภาคเอกชน (Althusser, 1971: 145 อ้างถึงใน ชัยอนันต์ สมุทวณิช, 2534: 65) ด้วยเหตุนี้ กลไกด้านอุดมการณ์จะเป็นของรัฐหรือของเอกชนจึงเป็นสิ่งไม่สำคัญ แต่ความสำคัญอยู่ที่การทำหน้าที่ของมันว่า ทำอะไร และทำเพื่อใคร

นอกจากนี้ อัลธูแซร์เสนอว่า การสร้างอุดมการณ์นั้น จะต้องประกอบด้วย (กาญจนา แก้วเทพ, 2529: 176-177)

1. สถาบันต่าง ๆ เป็นกลไกรองรับภารกิจนี้
2. กิจกรรม ซึ่งแบ่งออกได้เป็น 2 ประเภทคือ กิจกรรมในชีวิตประจำวันและกิจกรรมในพิธีกรรม

สำหรับกิจกรรมในชีวิตประจำวันนั้น เป็นรูปแบบหลักของการถ่ายทอดจิตสำนึก อุดมการณ์ของสังคมโบราณ ซึ่งมักจะสอดแทรกอยู่ในการทำกิจกรรมต่าง ๆ ในชีวิตประจำวัน เช่น ในสังคมชนบทจะพบว่า การลงแขก เอาแรง สร้างบ้าน ขวชลูก เผาศพ ฯลฯ ล้วนเป็นกิจกรรมที่สืบทอดจิตสำนึก อุดมการณ์ ในการช่วยเหลือพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันทั้งสิ้น แต่ถ้ากิจกรรมเหล่านี้สูญหาย

ไปและถูกแทนที่ด้วยการว่าจ้าง จิตสำนึกในการแข่งขันก็จะเกิดขึ้น ส่วนเรื่องกิจกรรมในพิธีกรรมก็คือรูปแบบกิจกรรมชนิดพิเศษ ซึ่งอาจจะเป็นการสืบทอดจิตสำนึกแบบใดแบบหนึ่งอย่างเข้มข้น ตัวอย่างเช่น พิธีบูชาผีบรรพบุรุษร่วมกัน พิธีไหว้ผีเหมืองฝาย ฯลฯ

ในการวิเคราะห์อุดมการณ์ อัลดูแซร์ยังเสนอทฤษฎีหน้าที่สองชั้นมาช่วยอธิบายหน้าที่ของอุดมการณ์ โดยยกตัวอย่างว่า ในระบบทุนนิยมนั้น โรงเรียน เป็นกลไกด้านอุดมการณ์ที่สำคัญที่สุดและมีหน้าที่อยู่สองด้านคือ ด้านแรกจะทำหน้าที่ให้ความรู้ ในขณะที่ด้านที่สองจะทำหน้าที่สืบทอดอุดมการณ์หลักของสังคม และหน้าที่ในประการหลังนี้คนส่วนใหญ่มักจะมองไม่ค่อยเห็น (กาญจนา แก้วเทพ, 2529: 37)

การศึกษาเรื่องอุดมการณ์ในประเทศไทย

Turton (1984) ได้นำกรอบแนวคิดของอัลดูแซร์ที่เน้นเรื่องภาคปฏิบัติการของอุดมการณ์ตั้งที่กล่าวข้างต้นมาพิจารณาอุดมการณ์ทางการเมืองของไทยและพบว่าในการจัดสรรโครงสร้างอำนาจท้องถิ่นนั้นจะแบ่งออกเป็น 4 ระดับคือ ระดับหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ และจังหวัด ด้วยกรอบแนวคิดนี้เขายังนำมาวิเคราะห์โครงสร้างของหมู่บ้านในชนบท และได้พบลักษณะการจัดกลุ่มเป็นกลุ่มต่าง ๆ อยู่ในหมู่บ้าน อย่างน้อยพอจำแนกได้เป็น 3 กลุ่มคือ กลุ่มคนที่มีฐานะดี กลุ่มคนกลาง ๆ และกลุ่มคนจน จากกลุ่มเหล่านี้ กลุ่มคนที่มีฐานะดีอาจจะรวมกันโดยใช้ความสัมพันธ์ทั้งแบบที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการทั้งในรูปแบบเศรษฐกิจ การเมือง และสังคม หรือทั้งในด้านส่วนตัวและส่วนรวม ด้วยความสัมพันธ์แบบใดแบบหนึ่ง กลุ่มคนที่มีฐานะดีก็อาจจะได้รับผลประโยชน์ทั้งด้านรายได้ อิทธิพล และอภิสิทธิ์ ตัวอย่างของกลุ่มเหล่านี้ที่เห็นได้ชัดอยู่ในชุมชน เช่น กลุ่มกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน หรือกลุ่มผู้มีอิทธิพลในชุมชน ซึ่งจะเห็นได้ว่า กลุ่มเหล่านี้มักจะมีภาคปฏิบัติการทั้งทางด้านเศรษฐกิจการเมืองและสังคม โดยอาจจะใช้กิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชนเป็นแหล่งแสวงหาผลประโยชน์ เช่น โครงการพัฒนาต่าง ๆ ของหมู่บ้าน (Turton, 1984: 30-31) จากการศึกษาของชยันต์ วรรธนะภูติ ที่บ้านข้างพบว่า โครงการพัฒนาหมู่บ้านนั้นไม่ได้

สร้างประโยชน์ให้แก่ชาวบ้าน การดำเนินโครงการผู้ใหญ่บ้านมักใช้อิทธิพลจ้างญาติพี่น้องและ
 สมัครพรรคพวกของคนเข้ามาทำงาน (ชยันต์ วรรณะภักดิ์, 2533: 165-166) เช่นเดียวกับ
 งานของสมหญิง สุนทรวงศ์ (2532) ได้ชี้ให้เห็นว่าการกระจายผลประโยชน์ในการพัฒนาชนบทนั้น
 นอกจากใช้ความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์แล้ว กลุ่มที่มีฐานะดีมักได้ผลประโยชน์จากกิจกรรมดังกล่าว
 ด้วย เช่น การสร้างถนน สิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ในชุมชน ในขณะที่ชาวบ้านทั่วไปได้รับประโยชน์น้อย
 เค็มที (สมหญิง สุนทรวงศ์, 2532: 228)

กาญจนา แก้วเทพ กล่าวว่า โดยทั่วไปอุดมการณ์แบ่งออกเป็นสองประเภทคือ
 อุดมการณ์หลัก และอุดมการณ์ต่อต้าน ทั้งนี้เพราะในระยะเริ่มแรกที่มีมาร์กซ์สนใจปัญหาอุดมการณ์นั้น
 แนวความคิดที่เขาอ้างอิงได้แก่ อุดมการณ์หลัก ซึ่งถือว่าเป็นอุดมการณ์ของชนชั้นปกครอง ในขณะที่
 เดียวกันก็มีอุดมการณ์อีกประเภทหนึ่ง เรียกว่าอุดมการณ์ต่อต้าน ความแตกต่างของอุดมการณ์ทั้งสอง
 ประเภทพิจารณาได้จากหน้าที่ กล่าวคือ อุดมการณ์หลักมีหน้าที่เป็นแนวทางให้สมาชิกในสังคมนำไป
 ประพฤติปฏิบัติ ในทางตรงกันข้าม หากอุดมการณ์หลักตกอยู่ในภาวะวิกฤต อุดมการณ์ต่อต้าน
 ก็จะขึ้นมาทำหน้าที่ในการนำเสนอระบบใหม่ โดยทั่วไปอุดมการณ์ต่อต้านมักปรากฏอยู่ในขบวนการ
 เคลื่อนไหวทางสังคม ดังตัวอย่างที่เห็นชัดเจนจากสังคมไทยในอดีตคือ ขบวนการผู้มิบญอฮีสาน
 (กาญจนา แก้วเทพ, 2527: 4)

ขบวนการผู้มิบญอฮีสานเกิดขึ้นครั้งแรกในปีพ.ศ. 2242 ในรัชสมัยสมเด็จพระเพทราชาที่จังหวัด
 นครราชสีมา หลังจากนั้นก็มีขบวนการผู้มิบญอฮีสานเกิดขึ้นเป็นระยะ ๆ ในภาคอีสาน จากการศึกษา
 ของฉัตรทิพย์ นาถสุภา และประนุช ทรัพย์สาร (2528) ได้ชี้ให้เห็นว่า ขบวนการผู้มิบญอฮีสานมีสาเหตุ
 สำคัญคล้ายกันคือ การต่อต้านอำนาจรัฐที่พยายามเข้าไปควบคุมและเก็บภาษีจากหมู่บ้าน ในการ
 วิเคราะห์อุดมการณ์ เขาได้ข้อสรุปว่า ขบวนการผู้มิบญอฮีสานมีเป้าหมายที่จะก่อตั้งระบบใหม่ เป็นระบบ
 สังคมนิยมหมู่บ้าน มีอิสระจากอำนาจรัฐ โดยเชื่อว่าระบบใหม่นี้จะนำความอุดมสมบูรณ์มาให้
 ส่วนวิธีการที่จะได้มาซึ่งระบบใหม่ก็คือ การรวมใจของชาวบ้านโดยอาศัยจิตสำนึก ประวัติศาสตร์

ศาสนา และชนชาติ รวมทั้งมีการให้ชาวบ้านประพาศธรรมรักษาศีลภาวนาสมาธิอย่างเคร่งครัด โดยเชื่อว่าจะมีพระศรีอารียเมตไตรยหรือผู้มีบุญจุติมาช่วยเหลือ (จักรทิพย์ นาถสุภา และ ประนุช ทรัพย์สาร, 2528: 104)

จากตัวอย่างของชนกผู้มีบุญอีสานซึ่งสะท้อนให้เห็นอุดมการณ์ต่อต้านของชาวนาไทย ในอดีตนั้น ปัจจุบันก็ยังปรากฏให้เห็นอยู่ในสังคมไทย ดังเช่น การศึกษาของกนกศักดิ์ แก้วเทพ (2530) ซึ่งชี้ให้เห็นว่า การที่รัฐดำเนินนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจภายใต้อุดมการณ์ทุนนิยมโดยมุ่งที่จะสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจนั้น ในส่วนของภาคเกษตรกรรมจะพบว่า ปัญหาของชาวนาไม่ได้รับการแก้ไขอย่างจริงจัง เป็นผลให้ชาวนาต้องรวมตัวกันต่อต้านรัฐ ดังที่พบว่า ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ.2517 ชาวนาในทุกภาคของประเทศไทยได้มาชุมนุมเพื่อต่อต้านรัฐ และยื่นข้อเสนอเรียกร้องให้รัฐเข้ามาดำเนินการแก้ไขปัญหา ซึ่งในการต่อต้านครั้งนี้ ชาวนาและชาวไร่ได้ร่วมมือกันจัดตั้งองค์กรขึ้นเป็นครั้งแรกเรียกว่า สหพันธ์ชาวไร่ชาวนาแห่งประเทศไทย (กนกศักดิ์ แก้วเทพ, 2530: 48) อย่างไรก็ตาม อุดมการณ์ต่อต้านของชาวนาดังที่กล่าวมานี้ เป็นการแสดงออกในลักษณะกระบวนกรทางการเมือง ซึ่งไม่ค่อยจะเกิดขึ้นบ่อยนัก ในทางตรงกันข้าม อุดมการณ์ต่อต้านของชาวนาหรืออุดมการณ์ที่เป็นของชาวนาที่สามารถพบเห็นได้บ่อยครั้งนั้น มักจะปรากฏในรูปของพิธีกรรม ซึ่งในกรณีของพิธีกรรมนี้จะมีการประสานความคิดหรืออุดมการณ์เข้ากับวัฒนธรรมหรือความคิดเดิม และเกิดการประสานกันขึ้นเป็นพิธีกรรม ซึ่งอาจมองว่าเป็นกระบวนกรสร้างความอุดมสมบูรณ์ได้ การวิเคราะห์พิธีบุญหลังบ้านของเสาวภา เชาว์ศิลป์ (2535) ได้พบว่า แท้ที่จริงแล้วพิธีกรรมดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงอุดมการณ์ทางสังคมในแง่ของความเชื่อ เรื่องการนับถือผี การพึ่งพาอาศัยผี และความรับผิดชอบร่วมกันของสมาชิกในการสร้างเสถียรภาพของสังคม ด้วยเหตุนี้ นอกจากชาวนานที่เข้าร่วมพิธีกรรมจะเชื่อว่า ถ้าผู้ใดไม่ทำตามพิธีกรรม อาจทำให้บุคคลนั้นเจ็บป่วยแล้ว ยังเชื่ออีกว่า พิธีกรรมนี้มีพลังอำนาจในการคลบ้นตาลให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ทั้งแก่ครอบครัวและชุมชน หรือจากการศึกษาความเชื่อ เรื่องผีกะของ อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2527) ก็สะท้อนให้เห็นถึงอุดมการณ์ทางสังคมของชาวนาในภาคเหนือ เขาอธิบายว่า ความเชื่อนี้ก็คือ การกล่าวหาบุคคลว่าเป็นผู้ที่มีผีอยู่ในร่างและเกิดขึ้นเพื่อที่จะจำกัด

การใช้ที่ดิน เพราะในภาคเหนือการอพยพออกไปจากที่ดินทำได้ยาก รวมทั้งยังมีส่วนสัมพันธ์กับระบบเครือญาติ และโดยทั่วไปผิวกะก็คือ ผิบูย่าที่ไม่ได้รับการเลี้ยงดู

อย่างไรก็ตาม การศึกษาเรื่องอุดมการณ์ยังมีความเกี่ยวข้องกับคำว่า โลกทัศน์ และ ค่านิยม เนื่องจากสิ่งเหล่านี้ล้วน เป็นองค์ประกอบย่อยที่บรรจุอยู่ใน เครือข่ายของอุดมการณ์ทั้งสิ้น ดังนั้น เพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ชัดเจนยิ่งขึ้นจึงขออธิบาย เรื่องนี้โดยใช้การศึกษาของ อมรา พงศาพิชญ์ เป็นแนวทาง

จากการศึกษาของอมรา พงศาพิชญ์ เรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในพื้นที่โครงการพัฒนาอุตสาหกรรมชายฝั่งทะเลตะวันออก: การปรับเปลี่ยนอุดมการณ์และค่านิยม (2535) ได้นิยามความหมายของคำว่า โลกทัศน์ ค่านิยม และอุดมการณ์ ไว้ดังนี้

โลกทัศน์ หมายถึง ทศนะทั่วไปเกี่ยวกับโลกรอบตัวมนุษย์ โดยไม่มีการให้คุณค่าเป็นการรับรู้หรือมีความคิดเห็น เกี่ยวกับสภาพรอบตัว

ค่านิยม หมายถึง คุณค่าบางอย่างซึ่งสมาชิกในสังคมเห็นว่าดีหรือไม่ดี ทุกสังคมจะมีระบบค่านิยมของตนเอง ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของสังคมนั้น ๆ และคนในสังคมนั้นก็มักจะยึดคุณค่าหรือค่านิยมคล้าย ๆ กัน

อุดมการณ์ หมายถึง ระบบคิดหรือระบบการให้ความหมาย ซึ่งถูกยกให้มีฐานะอยู่ในโครงสร้างส่วนบนที่สะท้อนสภาพความจริงที่เกิดขึ้นในโครงสร้างส่วนล่างหรืออาจกล่าวได้ว่า อุดมการณ์คือ โลกทัศน์หรือค่านิยมที่คนในสังคมนั้นเลือกยึดถือ

แม้ว่าโลกทัศน์ ค่านิยม และอุดมการณ์ จะมีความสัมพันธ์กันอย่างซับซ้อนและยากที่จะทำความเข้าใจก็ตาม แต่ในทรรศนะของอมรากล้ากลับเห็นว่า แท้ที่จริงแล้วอุดมการณ์ก็คือ โลกทัศน์หรือค่านิยมที่คนในสังคมนั้นเลือกยึดถือ เพราะฉะนั้นถ้าพิจารณาในแง่ของรัฐ อุดมการณ์รัฐก็คือ โลกทัศน์หรือค่านิยมที่องค์กรรัฐคัดเลือกให้ประชาชนยึดถือ เป็นแนวทางปฏิบัติ

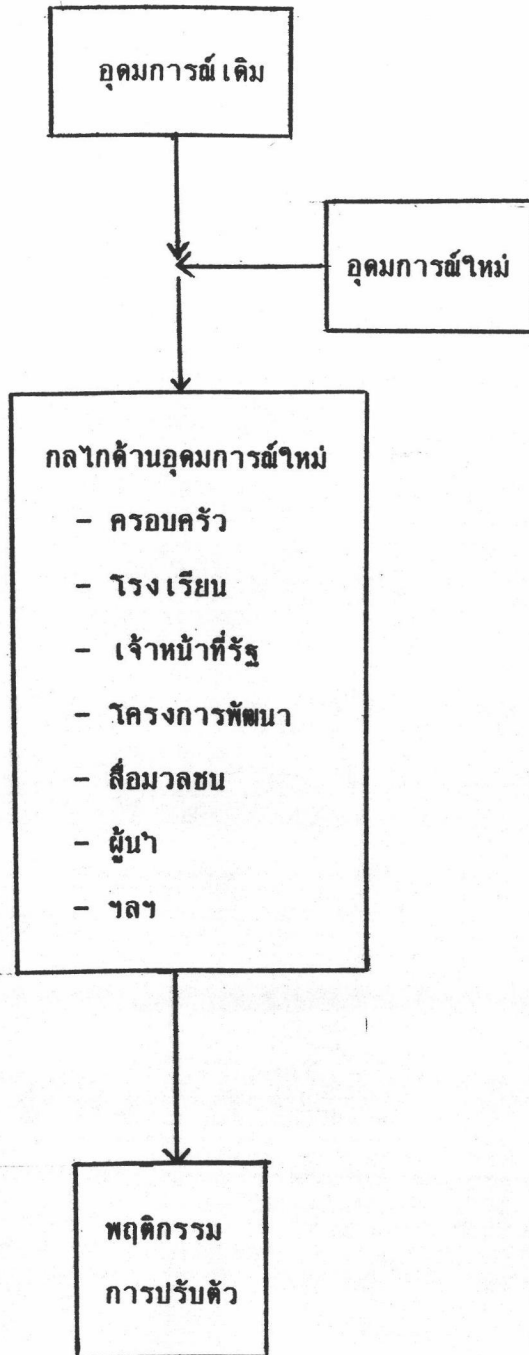
ในตนเอง เดียวกันอุดมการณ์ชาวนาหรืออุดมการณ์แรงงานก็คือ ปรัชญาความคิดที่กลุ่มชาวนาและกลุ่มกรรมกรยึดถือในตนเอง

นอกจากนี้มรายังได้ตั้งข้อสังเกตในการพิจารณาถึงความแตกต่างในเรื่องอุดมการณ์โลกทัศน์ และค่านิยมไว้ว่า สิ่งเหล่านี้จะขึ้นอยู่กับระดับของการใช้ กล่าวคือ อุดมการณ์เป็นสิ่งที่ถูกใช้ในวงกว้างสำหรับคนทั่วไปในประเทศ ในขณะที่ค่านิยมกลับถูกใช้อย่างจำกัดในระดับของกลุ่มคนหรือในสังคมของชุมชนนั้น จากการศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางสังคม วัฒนธรรม ในพื้นที่โครงการพัฒนาอุตสาหกรรมชายฝั่งทะเลตะวันออก มรมาได้แบ่งการวิเคราะห์การขยายตัวของอุดมการณ์รัฐโดยยึดสถานการณืการเมือง เป็นแนวทางในการแบ่งช่วงเวลา ซึ่งสามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ช่วงคือ ในช่วงแรกระหว่างพ.ศ. 2490-2502 และช่วงที่สองระหว่างพ.ศ. 2502-2516 โดยที่ทั้งสองช่วงเวลานั้นล้วนมีเนื้อหาของอุดมการณ์ที่แตกต่างกัน กล่าวคือ ในช่วงแรกรัฐได้ใช้อุดมการณ์ทุนนิยมชาตินิยมในการเริ่มต้นพัฒนาประเทศ ในขณะที่ช่วงที่สองเป็นอุดมการณ์ทุนนิยมเสรีที่เน้นการพัฒนาอุตสาหกรรมอย่างเต็มรูปแบบกว่าในช่วงแรก

ผลจากการปรับเปลี่ยนอุดมการณ์ของรัฐได้กระทบถึงคนในสังคมอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ยังผลให้กลุ่มคนต้องมีการปรับตัวเอง เพื่อให้สอดคล้องกับสภาพการณ์ที่เกิดขึ้น ตัวอย่างจากการศึกษาของมร.ในจังหวัดชลบุรีพบว่า เมื่อรัฐได้ดำเนินนโยบายพัฒนาประเทศตามอุดมการณ์ทุนนิยมชาตินิยมปรากฏว่า มีรัฐวิสาหกิจและโรงงานอุตสาหกรรมเกิดขึ้น เช่น โรงงานน้ำตาล โรงงานสุรา ควบคู่ไปกับการขยายตัวของระบบราชการและเส้นทางการคมนาคม การดำเนินนโยบายดังกล่าวทำให้ชาวบ้านต้องปรับตัวเพื่อสนองตอบอุดมการณ์ของรัฐ เช่น เริ่มหันมาปลูกอ้อยและมันสำปะหลังซึ่งกลายเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญเพิ่มขึ้น แต่ในเวลาต่อมาเมื่อรัฐได้ดำเนินนโยบายอุดมการณ์ทุนนิยมเสรีโดยเน้นการพัฒนาอุตสาหกรรม ข้าราชการ พ่อค้า และชาวบ้านก็จำเป็นต้องปรับตนเองให้สอดคล้องกับนโยบายของรัฐ เพราะฉะนั้นในช่วงนี้จึงพบว่ามีโรงงานอุตสาหกรรมขนาดใหญ่เกิดขึ้น เป็นจำนวนมาก ในขณะที่ชาวบ้านก็ปรับ เปลี่ยนตัวเองด้วยการหันมาใช้ เครื่องมือที่ทันสมัยขึ้น

จากแนวคิดที่กล่าวมานี้ ผู้ศึกษาจะนำมาใช้ เป็นแนวทางในการอธิบายปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน อันเป็นผลมาจากการดำเนินนโยบายของรัฐภายใต้อุดมการณ์ทุนนิยม โดยพยายามโดยพยายามวิเคราะห์ให้เห็นถึงปัจจัยต่าง ๆ ที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางความคิดของชาวบ้าน ซึ่งอาจสะท้อนให้เห็นได้จากพฤติกรรมที่แสดงออกทั้งในด้านคล้อยตามและขัดแย้ง ดังที่กล่าวแล้วว่า ในการวิเคราะห์ครั้งนี้ผู้ศึกษาได้ใช้แนวคิดเรื่องอุดมการณ์ที่มีจุดเน้นในเรื่องภาคปฏิบัติการของอุดมการณ์ที่สะท้อนให้เห็นได้จากกลไกของรัฐในรูปแบบต่าง ๆ ดังนั้น ในการศึกษาจึงต้องคำนึงถึงบริบทที่แวดล้อมอยู่ว่า เหตุใดจึงทำาให้สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นได้ มีผลกระทบอย่างไร และมีความสัมพันธ์กับสิ่งใด นอกจากนี้จะศึกษาถึงกลไกต่าง ๆ ที่มีผลต่อการครอบงำอุดมการณ์ทุนนิยมให้แพร่หลายเข้าไปในชุมชนได้อย่างรวดเร็ว ตัวอย่างเช่น ครอบครัว โรงเรียน วัด โครงการพัฒนาหมู่บ้าน ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น การศึกษาครั้งนี้จะพยายามชี้ให้เห็นถึงความขัดแย้งในเชิงอุดมการณ์ เช่น ความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ อันเป็นอุดมการณ์เก่าของสังคม และยังคงปรากฏอยู่ในชุมชน ทั้งนี้โดยพิจารณาว่าความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์นี้มีกลไกอะไรในการเชื่อมต่อและมีแนวโน้ม เปลี่ยนแปลงในลักษณะใด นอกจากนี้ยังนำกรอบแนวคิดมาพิจารณาว่า การที่รัฐดำเนินการตามอุดมการณ์ทุนนิยมโดยผ่านกลไกในรูปแบบต่าง ๆ นั้น ได้ส่งผลให้ค่านิยมในชุมชนและการปรับตัวของชาวบ้าน เปลี่ยนไปอย่างไร (ดูภาพที่ 1)

ภาพที่ 1 แผนภูมิแสดงแนวทางการศึกษา

รัฐและการส่งเสริมอุดมการณ์ทุนนิยมในสังคมไทย

เนื่องจากวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ได้อาศัยกรอบแนวคิดเรื่องอุดมการณ์ เป็นแนวทางในการศึกษาดังนั้น เพื่อให้เกิดความเข้าใจถึงเรื่องราวของอุดมการณ์ได้ดียิ่งขึ้น ในตอนต่อไปนี้จะเป็นการอธิบายพัฒนาการของอุดมการณ์ในสังคมไทย โดยพิจารณาในแง่อุดมการณ์หลักที่รัฐ เป็นผู้กำหนดขึ้น รวมทั้งอธิบายให้เห็นถึงปัจจัยที่ก่อให้เกิดนโยบายนั้น ๆ อีกด้วย

อุดมการณ์ เศรษฐกิจแบบชาตินิยมและทุนนิยมขุนนาง

แนวความคิด เกี่ยวกับการส่งเสริมอุตสาหกรรมแบบใหม่ของไทย เริ่มมีขึ้นหลังจาก สงครามโลกครั้งที่สองสิ้นสุดลงแล้วในยุคนจอมพล ป. พิบูลสงคราม แต่อย่างไรก็ตามเมื่อ จอมพล ป. ได้ทำรัฐประหารในพ.ศ. 2490 นั้น โครงสร้างทางเศรษฐกิจของประเทศยังไม่มี ความแตกต่างไปจากโครงสร้างเมื่อปีพ.ศ. 2475 กล่าวคือ ภาคเกษตรกรรมยังเป็นสินค้าออกที่สำคัญโดย เฉพาะข้าว และนายทุนที่มีบทบาทมากที่สุดก็คือ ชาวจีน แม้ว่าก่อนหน้านี้กิจการค้า ข้าวซึ่งเป็นกิจการค้าหลักของประเทศจะเป็นของชาวตะวันตก เช่น อังกฤษ เยอรมัน ฝรั่งเศส เดนมาร์ค อิตาลี และสหรัฐอเมริกา (สังคิต พิริยะรังสรรค์, 2526: 66-67) และเป็นของ เจ้านาย แต่ในช่วงต้นทศวรรษ 2470 พ่อค้าข้าวได้เปลี่ยนจากฝรั่งและพวกนายทุนขุนนางมาเป็น พ่อค้าชาวจีนทั้งสิ้น เหตุผลสามประการที่ทำให้พ่อค้าชาวจีน เข้ามามีบทบาทก็คือ

ประการแรก คนจีนมีความสัมพันธ์ในการซื้อขายข้าวภายในประเทศดีกว่าชาวตะวันตก กล่าวคือ การซื้อข้าวจำเป็นต้องอาศัยความไว้วางใจกัน อันเนื่องมาจากยังไม่มี การแบ่งประเภทข้าวอย่างแน่นอน นอกจากนี้การค้าข้าวยังต้องอาศัยนายหน้าผู้สามารถรวมข้าวจาก ชนบท เข้ามาส่งให้โรงสีสม่ำเสมอ

ประการที่สอง คนจีนมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับชนชั้นสูง สามารถเข้าโรงสีขอกู้ยืมและ
 จานาต่อพระคลังข้างที่ได้ ดังเช่น โรงสีของสมเด็จพระพันวษาอัยยิกาเจ้า ที่ตำบลวัดราชสิงขรให้
 นายทุนชาวจีนเช่าเดือนละ 4,000 บาท โรงสีของเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิจที่ตำบล
 บางพลัดก็ให้ชาวจีนเช่าทำการเช่นกัน

ประการที่สาม ระบบการค้าในช่วงนี้เป็นการค้าสมัยใหม่จำเป็นต้องรู้ตลาดการค้า
 ระหว่างประเทศและรู้ข่าวสารการค้าเป็นอย่างดี การที่ข้าวของไทยส่งออกไปที่ตลาดในเอเชีย
 มากกว่ายุโรป คนจีนจึงได้เปรียบขุนนางและเจ้านาย รวมทั้งได้เปรียบชาวตะวันตกในอีกส่วนหนึ่ง
 ตรงที่คนจีนสนใจข่าวสารซึ่งเป็นข้าวของตลาดเอเชียในขณะที่ชาวตะวันตกสนใจข้าวกล้อง
 (ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, 2527: 289-292)

การเติบโตของพ่อค้าชาวจีนดังกล่าวนี้ มีผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจและสังคม
 อย่างกว้างขวาง เพราะพ่อค้าชาวจีนได้ขยายการลงทุนไปในทางด้านอื่น ๆ อีก เช่น
 ธนาकार ประกันภัย การเดินเรือ ฯลฯ อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่าในการประกอบ
 การค้าของชาวจีนนั้น นอกจากจะต้องพึ่งพิงขุนนางโดยอาศัยความสัมพันธ์ส่วนตัวแล้ว ยังนิยมร่วม
 มือเพียงเฉพาะในกลุ่มของตัวเองด้วย แม้ว่าในช่วงนี้พ่อค้าชาวจีนได้เริ่มประกอบอาชีพการค้า
 ขายต่าง ๆ มากขึ้น แต่ในด้านการพัฒนาอุตสาหกรรมนั้นยังมิได้รับการสนับสนุนให้มีการลงทุน
 แต่อย่างใด ดังที่จักรทิพย์ นาดสุภา กล่าวว่า ประเทศไทยมีการพัฒนาอุตสาหกรรมเพียงเล็กน้อย
 ในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง มีความคิดริเริ่มอยู่บ้างจากเอกชนที่จะผลิตอุตสาหกรรม
 ทอผ้า ปั่นด้าย อุตสาหกรรมฟอกหนัง และการถลุงแร่ในทศวรรษที่ 2460 แต่เหตุผลสำคัญคือ
 ไม่ได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาลประเทศไทยจึงขาดพัฒนาการไปสู่อุตสาหกรรม
 (จักรทิพย์ นาดสุภา และสุธี ประศาสน์ เศรษฐ, ใน จักรทิพย์ นาดสุภา และสมภพ มานะรังสรรค์,
 บรรณาธิการ 2527: 448-449)

อย่างไรก็ตาม หลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ความพยายามของคณะราษฎรที่จะเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเศรษฐกิจของประเทศให้เป็นไปตามเค้าโครงเศรษฐกิจของนายปรีดี พนมยงค์ นั้นไม่เป็นผล ทำให้รัฐบาลหันมาใช้นโยบายเศรษฐกิจชาตินิยมแทน ทั้งนี้เพราะเค้าโครงเศรษฐกิจได้รับการต่อต้านทั้งจากชนชั้นศักดินาและปีกขวาของรัฐบาล นอกจากนี้ยังไม่สามารถเข้าร่วมกับชนชั้นกรรมวิธี อันได้แก่ พ่อค้าทั้งหลาย ในการเป็นฐานอำนาจทางการเมืองที่มั่นคงได้ เมื่อเผชิญปัญหาเช่นนี้ คณะราษฎรจึงเลือกเอาระบบราชการมาเป็นฐานอำนาจทางการเมือง และเพื่อให้เป็นฐานอำนาจที่มีพลังและมั่นคง ระบบราชการจึงได้รับการเสริมสร้างความเข้มแข็งด้วยการเข้าไปมีส่วนร่วมในด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะในด้านเศรษฐกิจ พร้อมกันนี้ได้เสริมความเข้มแข็งให้แก่รัฐด้วยการใช้ลัทธิชาตินิยม เข้าปลุกระดม เพื่อเรียกร้องความสนับสนุนจากประชาชนทั่วไป ทั้งนี้เพื่อให้เศรษฐกิจไทยหลุดพ้นจากการครอบงำของชาวจีนและชาวยุโรป ซึ่งในขณะนั้นมีอิทธิพลต่อระบบเศรษฐกิจไทย เป็นอย่างมาก นโยบายเศรษฐกิจนี้เรียกว่าเศรษฐกิจชาตินิยมหรือชาตินิยมทางเศรษฐกิจ ซึ่งเป็นที่แพร่หลายอย่างกว้างขวางเมื่อจอมพล ป.พิบูลสงคราม ขึ้นมามีอำนาจปกครองประเทศ (ถาวรทอง ทองสวัสดิ์, 2533: 258-260)

ในช่วงแรกที่จอมพล ป.พิบูลสงคราม เข้ามาบริหารประเทศคือ ตั้งแต่ปีพ.ศ. 2481-2488 ได้มีการนำเอานโยบายเศรษฐกิจชาตินิยมมาใช้ โดยรัฐบาลได้ดำเนินการหลายประการทั้งในส่วนที่เกี่ยวกับเอกชนและบทบาทของรัฐ ในส่วนที่เกี่ยวกับเอกชนรัฐบาลได้ทำการส่งเสริมอาชีพของคนไทยและจำกัดอาชีพของคนต่างด้าว จำกัดถิ่นที่อยู่ของชาวจีน พยายามส่งเสริมให้คนไทยตั้งร้านค้าย่อยขึ้นในทุกชุมชน เป็นต้น ส่วนทางด้านรัฐบาลนั้น ก็ได้มีการจัดตั้งบริษัทการค้า เช่น บริษัทข้าวไทย (2481) บริษัทค้าพืชผลไทย (2482) บริษัทประมงไทย (2483) ฯลฯ โดยมีรัฐบาลหรือหน่วยงานของรัฐ เป็นผู้ถือหุ้นส่วนใหญ่หรือทั้งหมด และให้เอกชนที่มีสัญชาติไทยเข้าเป็นผู้ถือหุ้นบางส่วน บริษัทเหล่านี้จะเป็นผู้ผูกขาดขายสินค้าต่าง ๆ แต่เพียงผู้เดียว ในขณะที่เดียวกันรัฐบาลจะออกระเบียบกฎหมายต่าง ๆ ขึ้นมาเพื่อเอื้อประโยชน์ต่อการประกอบธุรกิจของบริษัทเหล่านี้ นอกจากนั้นรัฐบาลยังได้เข้าประกอบการอุตสาหกรรม

บางประเภทในลักษณะผูกขาด เช่น อุตสาหกรรมยาสูบ อุตสาหกรรมน้ำตาล อุตสาหกรรมกระดาษ เป็นต้น (สังคีต พิริยะรังสรรค์, 2527: 84-85)

จากการดำเนินนโยบายเศรษฐกิจชาตินิยมของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ทำให้รัฐเข้าไปมีบทบาทในการประกอบอุตสาหกรรม โดยยึดนโยบายส่งเสริมรัฐวิสาหกิจ อันก่อให้เกิดสิ่งที่เรียกว่าทุนนิยมโดยรัฐขึ้น โดยในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2490-2500 ได้มีการจัดตั้งรัฐวิสาหกิจเป็นจำนวนมาก จนได้ชื่อว่าเป็นยุคทองของรัฐวิสาหกิจไทย ในยุคนี้ทั้งนักการเมืองและข้าราชการชั้นสูงมักเข้ามาทำธุรกิจกันอย่างกว้างขวาง มีทั้งที่ก่อตั้งธุรกิจส่วนตัว และเข้าไปแสวงหาผลประโยชน์อยู่ในรัฐวิสาหกิจ จนทำให้นักธุรกิจชาวจีนต้องหาทางออกเพื่อความอยู่รอด วิธีการหนึ่งก็คือ การแสวงหาอิทธิพลของนักการเมืองและข้าราชการชั้นสูงมาคุ้มครองธุรกิจของตน ส่งผลให้ระบบทุนนิยมขุนนางไทยในยุคนี้ขยายตัวอย่างรวดเร็ว (ธารทอง ทองสวัสดิ์, 2533: 297-299)

อย่างไรก็ตาม ในการกลับเข้ามามีอำนาจอีกครั้งหนึ่งของจอมพล ป. พิบูลสงครามนั้น จะเห็นว่ามิได้อยู่ในลักษณะที่สูงส่งเหมือนอย่างที่เคยเป็นมา แต่ต้องอาศัยการสนับสนุนจากหลายฝ่าย ประกอบกับสถานการณ์ทางการเมืองไทยขณะนั้นมีกลุ่มการเมืองที่สำคัญอยู่หลายกลุ่ม แต่ที่สำคัญในช่วงระยะเวลานี้ก็คือ กลุ่มของจอมพลผิน ชุณหะวัณ และจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ดังนั้น เพื่อที่จะให้ได้รับการสนับสนุนจากหลายฝ่าย จอมพล ป. จึงได้นำเอาผลประโยชน์อันเกิดจากการเข้าไปมีส่วนในรัฐวิสาหกิจต่าง ๆ เป็นรางวัลตอบแทนแก่ผู้ที่สนับสนุนตนเอง เหตุนี้จึงทำให้รัฐวิสาหกิจกลายเป็นเครื่องมือในการแสวงหาผลประโยชน์ของผู้มีอำนาจทางการเมือง ดังที่พบว่า ภายหลังจากปีพ.ศ. 2495 บรรดานายทหารที่มีอิทธิพลในทางการเมืองต่างก็แข่งขันกันเข้าไปเป็นกรรมการรัฐวิสาหกิจให้ได้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ เช่น กลุ่มจอมพลผิน ชุณหะวัณ เข้าไปควบคุมบริษัท กระสอบไทย จำกัด บริษัท เตินเรือไทย จำกัด เป็นต้น ในขณะที่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ได้เข้าไปควบคุมสำนักงานสลากกินแบ่ง และต่อมายังได้เข้าไปเป็นกรรมการบริหารองค์การทหารผ่านศึก ซึ่งเป็นแหล่งผลประโยชน์ที่สำคัญของทหารอีกแห่งหนึ่ง

ด้วยเหตุผลที่กล่าวมาข้างต้น รัฐวิสาหกิจในระยะนี้จึงได้กลายเป็น เครื่องมือของระบบราชการ เพื่อใช้กอบโกยผลประโยชน์ให้แก่บรรดาข้าราชการทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน ที่มีอิทธิพลอยู่ในขณะนั้น มากกว่าที่จะเป็น เครื่องมือของรัฐในการพัฒนาเศรษฐกิจ ดังนั้นในเวลาต่อมา รัฐวิสาหกิจหลายแห่ง จึงไม่ประสบผลสำเร็จในการดำเนินงาน จนบางแห่งต้องจ้างพ่อค้าชาวจีนมาช่วยทำ ทั้งนี้ เพราะส่วนใหญ่เป็นข้าราชการที่ไม่มีประสบการณ์ทางด้านธุรกิจ ประกอบกับการที่เข้าไปก็เพื่อที่จะมุ่งกอบโกยผลประโยชน์ จึงไม่สามารถบริหารงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ แต่สำหรับรัฐวิสาหกิจบางแห่งที่ประสบผลสำเร็จได้ก็จะมีลักษณะของการผูกขาด มีการใช้สิทธิหรืออิทธิพลทางการเมือง เข้ามา เป็นเครื่องมือในการประกอบธุรกิจ นอกจากนั้นยังมีการช่วยเหลือพวกพ้อง เพื่อหาผลประโยชน์ส่วนตัว โดยช่วยให้เอกชนที่เป็นพรรคพวกของตนตั้งกิจการขึ้นมา เพื่อให้มาทำธุรกิจกับรัฐวิสาหกิจที่ตนเป็นกรรมการ เช่น ในปี พ.ศ. 2494 รัฐบาลได้ตั้งบริษัทกระสอบไทย โดยมีจอมพลผิน ชุณหะวัณ เป็นประธาน และต่อมาได้มีการจัดตั้งบริษัทส่งเสริมปอขึ้นมาดำเนินการในฐานะ เป็นธุรกิจส่วนตัว ซึ่งต่อมาก็ได้ส่งผลให้บริษัทกระสอบไทยต้องประสบภาวะขาดทุน เป็นต้น ลักษณะดังกล่าวจึงชี้ให้เห็นว่า การบริหารรัฐวิสาหกิจในระยะนี้ มิได้ เป็นการบริหาร เพื่อเป็นไปตามนโยบายพัฒนาอุตสาหกรรมแต่อย่างใด หากแต่ เป็นแหล่งผลประโยชน์ที่ผู้มีอำนาจ เข้ามาคักคอง เพื่อนำไปสร้างฐานอำนาจของตน และ ยังส่งผลให้เกิดการขยายตัวของระบบนายทุนขุนนางในช่วงเวลาเดียวกันอีกด้วย

ดังที่กล่าวแล้วว่าจอมพล ป.พิบูลสงคราม เข้ามามีอำนาจในยุคหลังนี้ (พ.ศ. 2490-2500) เป็นยุคที่ผู้นำทางการเมืองได้เข้ามาทำธุรกิจแสวงหาผลประโยชน์กันอย่างมาก ทั้งนี้ เพื่อนำไปสร้างฐานอำนาจของตนโดยเฉพาะกลุ่มการเมืองสองกลุ่มคือ กลุ่มของจอมพลผิน ชุณหะวัณ และกลุ่มของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ที่สนับสนุนจอมพล ป.พิบูลสงครามอยู่ในขณะนั้น ได้เร่งขยายฐานอำนาจทางการเมืองของตนอย่างกว้างขวาง วิธีการที่นำมาใช้ก็คือ การขยายอำนาจทางเศรษฐกิจก่อนและใช้ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจไปสนับสนุนอำนาจทางการเมือง

การขยายฐานอำนาจทางเศรษฐกิจ เพื่อไปสนับสนุนอำนาจทางการเมืองในยุคนี้จะพบว่า ไม่เพียงแต่จะกระทำโดยการเข้าไปหาผลประโยชน์ในรูปแบบรัฐวิสาหกิจเท่านั้น แต่ยังมีการจัดตั้ง ธุรกิจการค้าของตนขึ้นมา รวมทั้งได้ใช้อำนาจไปคุ้มครองบรรดานักธุรกิจชาวจีน ดังเช่น กลุ่มของจอมพลผิน ชุณหะวัณ ได้ก่อตั้งบริษัทขึ้นมาทำการค้าแข่งขันกันหลายบริษัท เช่น บริษัท ทหารสามัคคี จำกัด บริษัท คำสัตว์ทหารสามัคคี จำกัด บริษัท ส่งเสริมเศรษฐกิจ แห่งชาติ ฯลฯ ในขณะที่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ก็ได้จัดตั้งบริษัทขึ้นมาแข่งขันหลายบริษัท เช่น บริษัท ไทยท่า จำกัด บริษัท สหสามัคคีคำสัตว์ จำกัด ฯลฯ นอกจากนี้ยังได้เข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องกับแหล่งผลประโยชน์ทางการเงินในธนาคารต่าง ๆ อาทิ ธนาคารเอเซีย สหธนาคาร เป็นต้น (สังคีต พิริยะรังสรรค์, 2527: 175-176 และ 238-239)

ส่วนการขยายฐานอำนาจทางเศรษฐกิจ เพื่อนำไปสนับสนุนอำนาจทางการเมืองในยุคนี้ก็คือ การเข้าไปคุ้มครองผลประโยชน์ของนักธุรกิจชาวจีน และได้รับผลประโยชน์ตอบแทน จากนักธุรกิจเหล่านี้ เนื่องจากขณะนั้นนักธุรกิจชาวจีนได้รับผลกระทบจากการดำเนินนโยบาย เศรษฐกิจชาตินิยม จึงพยายามปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์ เพื่อแก้ไขปัญหาที่พวกตนกำลัง เผชิญอยู่ ด้วยการเข้าไปพึ่งบารมีของนักการเมืองหรือผู้มีอิทธิพลในทางการเมือง เพื่อให้คุ้มครองตน เช่น ธนาคารกรุงเทพ จำกัด บริษัท กระสอบไทย จำกัด ได้เชิญพลตำรวจเอกเผ่า ศรียานนท์ เป็นกรรมการ เป็นต้น

โดยสรุปจากที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นว่า ในระหว่างปีพ.ศ. 2490-2500 กลุ่มทางการเมืองคือ กลุ่มของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และกลุ่มของจอมพลผิน ชุณหะวัณ ต่างก็เข้าไปแสวงหาผลประโยชน์ทั้งในรูปแบบรัฐวิสาหกิจ บริษัทกึ่งราชการ การทำธุรกิจส่วนตัว และการเข้าไปมีความสัมพันธ์และมีผลประโยชน์ร่วมกับนักธุรกิจ โดยเฉพาะกลุ่มนักธุรกิจที่เป็นชาวจีน อันทำให้อำนาจ เศรษฐกิจของนักธุรกิจชาวจีนมั่นคงยิ่งขึ้นกว่าเดิม จนกลายเป็นกลุ่มที่กุมอำนาจ เศรษฐกิจไทยจนถึงทุกวันนี้

อิทธิพลทฤษฎีมลโลกกับการวางรากฐานในการพัฒนา เศรษฐกิจ

ปัจจัยทางการ เมือง

แนวความคิด เกี่ยวกับการส่งเสริมอุตสาหกรรมแบบใหม่ของไทย เริ่มก่อตัวขึ้นหลังจากสงครามโลกครั้งที่สองสงบลง แต่ก็ได้มีการวางแผนการปรับปรุงระบบอุตสาหกรรมให้ทันสมัย จนถึงปีพ.ศ. 2493 รัฐบาลจึงได้เริ่มปรับปรุงด้านอุตสาหกรรมด้วย เหตุผลทั้งทางด้านเศรษฐกิจและการเมือง กล่าวคือ หลังจากสงครามโลกครั้งที่สอง สหรัฐอเมริกามีบทบาทสำคัญในการทำสงคราม เย็นและต่อต้านการรุกรานของคอมมิวนิสต์ โดยเฉพาะ เมื่อคอมมิวนิสต์ได้เพิ่มการรุกรานในแถบ เอเชียอาคเนย์ รัฐบาลสหรัฐอเมริกาได้พิจารณาเห็นว่ารัฐบาลไทย เป็นพันธมิตรที่จะร่วมต่อต้านคอมมิวนิสต์ในภูมิภาคนี้ และจอมพล ป.พิบูลสงคราม ซึ่งเป็นนายกรัฐมนตรีในขณะนั้น ก็แสดงให้เห็นว่าได้ต่อต้านคอมมิวนิสต์ และประเทศไทยกำลังได้รับการคุกคามจากคอมมิวนิสต์ ในขณะที่เดียวกันสถานการณ์การเมืองภายในประเทศ เมื่อจอมพล ป.พิบูลสงคราม กลับมาบริหารประเทศเป็นครั้งที่สองในปีพ.ศ. 2490 โดยการปฏิวัติ ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากกลุ่มการเมืองที่สำคัญคือกลุ่มของจอมพลผิน ชุณหะวัณ และกลุ่มของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ส่งผลให้จอมพล ป.พิบูลสงคราม พยายามสร้างฐานอำนาจของตน เพื่อต่างคู่ถ่วงอำนาจกับกลุ่มการเมืองทั้งสองด้วยการร่วมมือกับสหรัฐอเมริกา

ในที่สุดได้มีการทำข้อตกลงในการให้ความช่วยเหลือทางด้าน เศรษฐกิจและวิชาการ ระหว่างสหรัฐอเมริกากับไทยในปีพ.ศ. 2493 และส่งผลให้สหรัฐอเมริกา เริ่ม เข้ามามีบทบาท เกี่ยวกับการพัฒนาอุตสาหกรรมของไทยในเวลาต่อมา ดังจะเห็นได้จากการตราพระราชบัญญัติ ส่งเสริมการลงทุนพ.ศ. 2497 ซึ่งเป็นพระราชบัญญัติฉบับแรกที่รัฐบาลไทยได้กำหนดนโยบายพัฒนา อุตสาหกรรมทางภาคเอกชนมากกว่าภาครัฐบาล และยังใช้เป็นแนวทางในการปรับปรุงแก้ไข ข้อบกพร่องต่อการกำหนดนโยบายส่งเสริมการลงทุนในระยะต่อมาอีกด้วย (พัชรี ธนะมัย, 2530: 249-308)

ในความเป็นจริงตลอดช่วงระยะเวลาของรัฐบาลจอมพล ป.พิบูลสงคราม เจื่อนไซท์ที่ รัฐบาลสหรัฐอเมริกา เสนอให้ไทยมีนโยบาย เศรษฐกิจที่ เปิดรับกับการลงทุนของ เอกชนทั้งคนไทย และคนต่างชาติไม่เคยเกิดขึ้นเลย แม้ว่ารัฐบาลจะออกพระราชบัญญัติส่งเสริมการลงทุน 2497 ก็ตาม แต่ผลปรากฏว่าระหว่างปีพ.ศ.2497-2501 นั้น มีผู้ประกอบการอุตสาหกรรมมาขึ้นขอรับการช่วยเหลือสนับสนุนจากรัฐบาลจำนวน 93 ราย และได้รับคัดเลือกเพียง 11 ราย สรุปได้ว่า พระราชบัญญัติฉบับนี้ไม่ได้มีผลกระทบมากมายต่อวงการอุตสาหกรรมไทย (พัชรี ธนะมัย, 2530: 263) จนกระทั่งเมื่อจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ทำการรัฐประหารโค่นล้มรัฐบาลจอมพล ป.พิบูลสงครามในปีพ.ศ.2500 จึงเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงนโยบายการพัฒนา เศรษฐกิจ โดยที่สหรัฐอเมริกาได้ เข้ามามีอิทธิพลต่อการกำหนดนโยบาย เศรษฐกิจมากยิ่งขึ้น

ในปีพ.ศ.2502 จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ได้ เดินทางไปรักษาตัวที่สหรัฐอเมริกาในฐานะ แยกส่วนตัวของประธานาธิบดีไอเซนฮาว ซึ่งนับ เป็นก้าวสำคัญของผู้นำไทยที่เข้าไปมีความสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งกับผู้นำสหรัฐอเมริกา และเป็นจุดเริ่มต้นของการก่อรูปทางความคิดแห่งการปฏิวัติและการพัฒนา เศรษฐกิจที่จะนำมาใช้ในประเทศไทย ในการเดินทางครั้งนี้ จอมพลสฤษดิ์ได้มีโอกาส เข้าพบกับบุคคลสำคัญของรัฐบาลสหรัฐอเมริกา และได้ขอความช่วยเหลือจากบุคคลเหล่านี้ให้ สนับสนุนตนเองในการกลับ เข้ามามีอำนาจทางการเมืองโดย เสนอวิธีการต่อต้านคอมมิวนิสต์ ด้วยข้อ เสนอดังกล่าวนี้นี้ได้ตรงกับความต้องการของสหรัฐอเมริกาที่ต้องการผู้นำไทยคนใหม่ที่เป็น ผู้ต่อต้านคอมมิวนิสต์ จึงสนับสนุนให้จอมพลสฤษดิ์ธนะรัชต์ กลับเข้ามาทำการปฏิวัติในไทย และ เปลี่ยนแปลงนโยบาย เศรษฐกิจให้ เจริญมากขึ้น ด้วยการเน้นการลงทุนในภาคเอกชน ทั้งนี้ยังได้ นำเอารายงานของธนาคารโลกที่เข้ามาในสมัยจอมพล ป.พิบูลสงครามชื่อ A Public Development Program for Thailand มาเป็นแนวทางในการวางแผนพัฒนา เศรษฐกิจ และสังคมแห่งชาติอีกด้วย (อุกฤษฏ์ ปัทมานันท์, 2528: 250-259)

ปัจจัยทาง เศรษฐกิจ

นอกเหนือไปจากปัจจัยทางการเมืองจะมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเศรษฐกิจของไทยแล้ว ปัจจัยทางเศรษฐกิจก็มีส่วนอยู่มาก ปัญหาที่เกิดขึ้นได้แก่ จำนวนประชากรที่เพิ่มมากขึ้น ตั้งแต่ปีพ.ศ.2493-2503 อัตราประชากรเพิ่มขึ้นถึงร้อยละ 3 ต่อปี ส่วนรายได้ประชากรในชนบทอยู่ในอัตราต่ำมาก โดยเฉพาะชาวนามีหนี้สินกันเป็นส่วนมาก และแม้ว่าในภาคกลางจะเป็นภาคที่มีมาตรฐานการครองชีพค่อนข้างดีกว่าภาคอื่น ๆ แต่โดยทั่วไปชาวนายังต้องเผชิญกับภาวะหนี้สินตลอดมา ในปีพ.ศ.2493 พบว่าชาวนาจำนวนถึงร้อยละ 93.4 มีหนี้สินซึ่งจะต้องเสียดอกเบี้ยในอัตราเฉลี่ยร้อยละ 187 ต่อปี นอกจากนี้เหตุผลทางเศรษฐกิจอีกประการหนึ่งคือ รัฐบาลมีความจำเป็นต้องซื้อสินค้าจากต่างประเทศจำนวนมาก โดยเฉพาะผลิตภัณฑ์อุตสาหกรรม ซึ่งก่อให้เกิดปัญหาการขาดดุลย์ทางการเงินในอนาคต (พัชรี ธนะมัย, 2530: 256)

อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาในแง่ภาพรวมของเศรษฐกิจไทยแล้วจะพบว่า เมื่อสงครามโลกครั้งที่สองสิ้นสุดลง รายได้หลักของประเทศมาจากภาคเกษตรกรรม ข้าว ฝ้าย ยางพารา และไม้สัก เป็นพืชหลักที่ทำรายได้หลักให้กับประเทศ ซึ่งมีจำนวนถึงร้อยละ 85-90 ของรายได้จากการส่งออกทั้งหมด แต่ปรากฏว่าในช่วงตั้งแต่สิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่สองเป็นต้นมาจนถึงก่อนเริ่มประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 ภาคเกษตรกรรมได้ลดความสำคัญลง ในขณะที่ภาคอุตสาหกรรมกลับมีสัดส่วนเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ กล่าวได้ว่า ผลผลิตด้านอุตสาหกรรมระหว่างปีพ.ศ.2498-2502 เพิ่มขึ้นมากกว่าร้อยละ 40 (ธารทอง ทองสวัสดิ์, 2533: 319-320)

กล่าวโดยสรุป ด้วยปัจจัยทางเศรษฐกิจและการเมืองในช่วงก่อนที่จะเริ่มมีการพัฒนาตามแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 1 จะเห็นได้ว่าพื้นฐานทางเศรษฐกิจส่วนใหญ่เป็นการผลิตทางเกษตรกรรม โดยมีรัฐทำหน้าที่ในการบริหารกระบวนการสะสมทุนแบบดั้งเดิม โดยการแปลงสภาพของทุน

พาณิชย์มาเป็นทุนอุตสาหกรรม กระบวนการสะสมทุนแบบดั้งเดิมก่อให้เกิดการประสานประโยชน์ระหว่างนายทุนกับข้าราชการ ในขณะที่เดียวกันระบบเศรษฐกิจชนบทได้ถูกดึงเข้าสู่ระบบการค้าในระบบทุนนิยมโลก โดยรัฐใช้มูลค่าส่วนเกินที่ผลิตได้จากชนบท เป็นพื้นฐานในการพัฒนาระบบเศรษฐกิจที่ต้องพึ่งพาสินค้าเกษตรกรรม เป็นสินค้าออก

แม้ว่าความพยายามของรัฐต่อการพัฒนาอุตสาหกรรมจะไม่อยู่ในระดับกว้างขวางนัก เพราะส่วนใหญ่อยู่ในความควบคุมของรัฐ ดังเช่นที่ปรากฏในรูปของรัฐวิสาหกิจต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเป็นจำนวนมากในช่วงเวลานี้ ซึ่งเรียกกันว่าเป็นยุคของทุนนิยมขุนนาง อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการเกิดนโยบายเศรษฐกิจชาตินิยมภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปีพ.ศ. 2475 โดยชนชั้นนำในขณะนั้นมีเจตนารมณ์ที่จะแสวงหาความเป็นอิสระทางเศรษฐกิจ

การแทรกแซงของรัฐในระบบเศรษฐกิจจนก่อให้เกิดรัฐวิสาหกิจขึ้นหลายแห่งนี้ทำให้ได้รับคำวิจารณ์อย่างมากจากสหรัฐอเมริกาที่เข้ามามีอิทธิพลต่อการกำหนดนโยบายเศรษฐกิจของไทย รวมไปถึงการถ่วงดุลอำนาจทางการเมืองของผู้นำในขณะนั้น เป็นผลให้มีการปรับเปลี่ยนนโยบายเศรษฐกิจให้มีลักษณะเสรีมากขึ้น และนำไปสู่การปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยภายใต้ "การพัฒนา" ที่สอดคล้องกับอุดมการณ์ทุนนิยม โดยการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 ในปีพ.ศ. 2504 ในสมัยของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์

นอกจากความช่วยเหลือที่ได้รับจากสหรัฐอเมริกาแล้ว ในปีพ.ศ. 2495-2496 ไทยยังได้ประโยชน์จากการที่สินค้าส่งออกของไทยโดยเฉพาะข้าว ยาง และดีบุก มีราคาสูงขึ้นอย่างมาก อันเป็นผลมาจากสงครามเกาหลี แต่ทว่าเมื่อสงครามนี้สิ้นสุดลงในกลางปีพ.ศ. 2496 ราคาสินค้าต่าง ๆ ก็ลดต่ำลง ประเทศไทยต้องประสบกับภาวะการขาดดุลชำระเงินถึง 800 ล้านบาท นอกจากนี้รัฐบาลยังขาดดุลการคลังถึง 2 พันล้านบาท อันเป็นผลส่วนใหญ่มากจากความต้องการข้าวของต่างประเทศมีน้อยลง จึงทำให้รายได้ของรัฐจากการผูกขาดการค้าข้าวลดน้อยลงด้วย (ปราณี ทินกร, 2531: 162-163)

ในขณะที่รัฐบาลไทยต้องประสบกับภาวะ เศรษฐกิจถดถอยนี้ รัฐบาลสหรัฐอเมริกา ก็พยายาม กดดันให้ไทย เปิดประเทศมากขึ้น โดยเฉพาะการค้าประกันการลงทุนของคนสหรัฐอเมริกา ซึ่งในที่สุดได้นำไปสู่การออกพระราชบัญญัติส่งเสริมอุตสาหกรรม 2497 อย่างไรก็ตาม แม้ว่าพระราชบัญญัตินี้จะเป็นกฎหมายฉบับแรกของไทยที่แสดงเจตนารมณ์ในการส่งเสริมการลงทุนของ เอกชนและการลงทุนจากต่างประเทศ แต่ในช่วงที่พระราชบัญญัตินี้บังคับใช้นั้น มีผู้ได้รับการส่งเสริมเพียง 6 ราย (อุกฤษฏ์ ปัทมานันท์, 2528: 245) จึงเป็นเหตุให้ถูกวิพากษ์วิจารณ์ว่าไม่ประสบความสำเร็จในการส่งเสริมการลงทุนของ เอกชน

ยุคของการพัฒนาอุตสาหกรรมทดแทนการนำเข้าและการส่งออก

อันที่จริงแนวความคิดเกี่ยวกับการส่งเสริมให้เอกชนดำเนินกิจการอุตสาหกรรมนั้น ถือได้ว่ามีมาก่อนปีพ.ศ. 2500 ดังจะเห็นได้จากการออกพระราชบัญญัติส่งเสริมอุตสาหกรรม พ.ศ. 2497 ซึ่งมีรัฐบาลสหรัฐอเมริกาเป็นผู้ผลักดัน อย่างไรก็ตาม ก่อนหน้านั้นสหรัฐอเมริกาได้เข้ามา มีบทบาทแล้วตั้งแต่ปีพ.ศ. 2493 ภายใต้อัตนวิสัยระหว่างไทยกับสหรัฐอเมริกาว่าด้วยความร่วมมือ ทางเศรษฐกิจและทางเทคนิค โดยที่รัฐบาลในขณะนั้นคือ จอมพล ป.พิบูลสงคราม ก็ได้แสดงท่าที อย่างเปิดเผยต่อนโยบายต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์ซึ่งมีความสอดคล้องกับนโยบายต่างประเทศของ สหรัฐอเมริกา ดังนั้น จึงได้ให้ความช่วยเหลือแก่ไทยนับตั้งแต่ปีพ.ศ. 2493 เป็นต้นมา ปรากฏว่าในปีพ.ศ. 2494-2496 ความช่วยเหลือที่สหรัฐอเมริกาให้แก่ไทยมีมูลค่าถึง 22.4 ล้านดอลลาร์สหรัฐ ในจำนวนนี้ร้อยละ 30 เป็นโครงการช่วยเหลือทางด้านเกษตร และ ร้อยละ 29 ทางด้านการคมนาคมขนส่ง (ริงสรรค์ ธนะพรพันธุ์, 2532: 29) และหลังจากที่ ธนาคารโลกได้เข้ามาสำรวจระบบเศรษฐกิจไทยในปีพ.ศ. 2501 แล้ว รัฐบาลไทยภายใต้จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ ก็ได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติส่งเสริมการลงทุนเพื่อกิจการอุตสาหกรรม พ.ศ. 2503 อันส่งผลให้มีการจัดตั้งคณะกรรมการส่งเสริมลงทุนขึ้น เพื่อเป็นกลไกในการทำหน้าที่ ส่งเสริมการลงทุน รวมทั้งตั้งสภาพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ เพื่อทำหน้าที่ในการวางแผนพัฒนา เศรษฐกิจ โดยเริ่มประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 ในปีพ.ศ. 2504

จากการศึกษาของ ปราณี ทินกร เรื่องเส้นทางการพัฒนาอุตสาหกรรมในประเทศไทย (2531) กล่าวว่า นับตั้งแต่ที่รัฐบาลได้มีการส่งเสริมการลงทุนภาคเอกชนในปีพ.ศ. 2502-2515 นั้น เป็นยุคของการส่งเสริมอุตสาหกรรมประเภททดแทนการนำเข้า เขาได้ให้เหตุผลประการหนึ่งว่า เป็นเพราะกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการส่งเสริมภาคอุตสาหกรรมมีเจตนารมณ์อย่างชัดเจนที่จะปกป้องคุ้มครองอุตสาหกรรมภายในจากการแข่งขันของสินค้าขาเข้า ดังจะเห็นได้จากการห้ามนำเข้าผลิตภัณฑ์ เซรามิคชนิดเดียวกันกับผู้ที่ได้รับการส่งเสริมผลิตได้ เข้าประเทศ รวมไปถึงการขึ้นอากรขาเข้าสำหรับผลิตภัณฑ์ชนิดเดียวกันกับผู้ได้รับการส่งเสริมผลิตหรือประกอบได้ (ปราณี ทินกร, 2531: 176)

อย่างไรก็ตาม ในช่วงของแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 3 (2515-2519) ได้เปลี่ยนแปลงนโยบายการพัฒนาอุตสาหกรรมมาเป็นการมุ่งเน้นการลงทุนส่งออก ดังจะเห็นได้จากการปรับปรุงกฎหมายการลงทุนในปีพ.ศ. 2515 ซึ่งเป็นการปรับปรุงครั้งสำคัญที่มีผลกระทบต่อการพัฒนาอุตสาหกรรมในเวลาต่อมา โดยได้มีการปรับปรุงทั้งทางภาษีนำเข้า ภาษีการค้า และรายได้ ตลอดจนสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ สำหรับนักลงทุนทั้งชาวไทยและต่างประเทศ ที่มุ่งมาทำการผลิตสินค้าอุตสาหกรรมเพื่อการส่งออก อาจกล่าวได้ว่านโยบายการลงทุนส่งออกนี้รัฐบาลไทยได้ดำเนินการควบคู่กับการผลิตเพื่อทดแทนการนำเข้ามาโดยตลอด แต่เริ่มส่งเสริมกันอย่างจริงจังในแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 5 (2525-2529) และหลังจากนี้เป็นต้นมารัฐบาลก็ได้ดำเนินการมาอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน ผาสุก พงษ์ไพจิตร ได้กล่าวถึงเหตุผลที่ทำให้รัฐบาลจำเป็นต้องปรับเปลี่ยนนโยบายใหม่ โดยหันมาเน้นการลงทุนส่งออกว่า

ประการแรก ราคาสินค้าขึ้นปรุมทั่วโลกตกต่ำลง นับตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2510 เป็นต้นมา มีผลให้รัฐบาลไม่สามารถพึ่งพาภาคเกษตรกรรม ซึ่งจำเป็นต้องสนับสนุนนโยบายผลิตสินค้าเพื่อทดแทนการนำเข้าได้อีกต่อไป

ประการที่สอง การที่ภาคเอกชนประสบความสำเร็จในการส่งเสริมสินค้าออกไปยังต่างประเทศ ทำให้รัฐบาลคิดว่ากิจกรรมส่งออกของภาคเอกชนจะช่วยดึงประเทศให้หลุดพ้นจากภาวะเศรษฐกิจตกต่ำได้

ประการที่สาม เกิดภาวะเศรษฐกิจตกต่ำในประเทศโดยเฉพาะในช่วงกลางทศวรรษ 2500 ยั้่นนำไปสู่การขาดดุลการค้าที่สูงขึ้น และแม้ว่ารัฐบาลได้แก้ไขสถานการณ์โดยเพิ่มอัตราภาษีศุลกากร แต่ก็ไม่สามารถแก้ไขสภาวะเศรษฐกิจตกต่ำได้ ประกอบกับมีแรงกดดันทั้งภายในรัฐบาลและกลุ่มธุรกิจ จึงทำให้รัฐบาลต้องเปลี่ยนแปลงแนวนโยบายใหม่ โดยหันมาเน้นการส่งเสริมการส่งออก (ผาสุก พงษ์ไพจิตร, 2535: 54-55)

หลังจากที่รัฐบาลได้หันมาใช้นโยบายการส่งเสริมการส่งออกนับตั้งแต่เริ่มปรากฏในแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 3 นั้น อาจกล่าวได้ว่าแผนพัฒนาฯ ฉบับนี้ไม่ได้เน้นเฉพาะอุตสาหกรรมส่งออกเพียงอย่างเดียว เพราะมีนโยบายกระจายอุตสาหกรรมไปสู่ส่วนภูมิภาคด้วย เป็นผลให้อุตสาหกรรมหลายประเภทเริ่มก่อตัวขึ้น อุตสาหกรรมที่ผลิตเพื่อการส่งออกนี้ส่วนใหญ่มักจะเป็นอุตสาหกรรมที่ใช้แรงงานมาก จึงกระทบไปถึงภาคเกษตรกรรม โดยเฉพาะการดูดซับแรงงานจากภาคเกษตรกรรม และเมื่อโรงงานอุตสาหกรรมเหล่านี้ เข้าไปตั้งใกล้ เคียงกับชุมชนก็ยิ่งทำให้คนรุ่นใหม่ เริ่ม เปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของคน ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้ เราจะได้พิจารณาในตอนต่อไป